

^aTekst Ruud Metselaar – www.comomeerinfo.nl

De geschiedenis van de tweede wereldoorlog in de provincie Como. Deel 2 Geschiedenis van de verzetsgroep Gramsci boven Dongo

Inleiding

Als ik, tijdens een vakantie in Italië, bij een oorlogsmonument kom, sta ik dikwijls even stil. De namen zeggen ons weinig, maar de sterfdata en plaatsnamen vormen als het ware een opengeslagen geschiedenisboek: 1915-'17 1^e Wereldoorlog, de strijd tegen de Oostenrijkers, 1935-'36 de verovering van Ethiopië (Abessinië), 1939-'45 2^e Wereldoorlog de strijd op de Balkan en vanaf '41 in Rusland en Noord-Afrika. Bij een wandeling door de dorpen langs het meer treffen we op deze monumenten echter ook namen aan van verzetsstrijders tegen de fascist en de Duitse bezetters in de jaren 1943-'45. In deel 1 van deze verhalen over het verzet rond het Comomeer in de laatste jaren van de tweede wereldoorlog, gaf ik een overzicht over de gebeurtenissen van die tijd en keken we daar a.h.w. van een afstand naar¹. In dit tweede deel komen we veel dicht bij de mannen en vrouwen die dit verzet vorm gaven door een schets van de lotgevallen van één van de verzetsgroepen, t.w. de groep die zich schuil hield in de bergen boven Dongo en opereerde onder de naam Antonio Gramsci^b. Over deze groep is een vrij gedetailleerd verslag geschreven door Michele U. Buonafina, één van de verzetsstrijders uit die groep². Veel persoonlijke verslagen en correspondentie van de verzetsgroepen heb ik verder uit het boek *Un Comune Sentire*.³

De geschiedenis van het detachement Gramsci

In de dagen die volgden op de bekendmaking van de wapenstilstand op 8 september 1943 viel het Italiaanse leger vrijwel uiteen. Enkele regimenten sloten zich aan bij de geallieerden, maar het grootste deel van de soldaten liep weg en zocht onderdak bij familie en kennissen of vluchtte naar Zwitserland. In de loop van de maand kwamen er een zeventigtal militairen in Dongo. Op aanraden van de directeur van de IJzer- en Staalwerken Falck in het dorp, werd een deel van de wapens in de haven van Falck

---

^a Verzoeken om toezending per email aan: r.metselaar@comomeerinfo.nl

^b In de periode 1926-'43 werden ongeveer 10000 mensen door het fascistisch regiem naar een gedwongen verblijfplaats in een afgelegen provincie gestuurd. De beroemdste gevangene van de fascist en was de communistenleider Antonio Gramsci

gegooid en een ander deel verstopt op verschillende locaties in het dorp. Al op 12 september was Como door de Duitsers bezet en had Mussolini de Italiaanse Sociale Republiek, RSI, opgericht. De regering van de RSI riep onmiddellijk alle militairen op om zich te melden. Om aan de oproep te ontkomen hielden velen zich schuil bij gezinnen in het dorp. Deze situatie kon echter niet lang duren, de gastgezinnen hadden ook zonder de onderduikers al moeite om in hun levensonderhoud te voorzien. Een officier van de carabinieri, Mario Allemagna, die ook was ondergedoken, maar uit het dorp zelf kwam, nam contact op met Mario Bonfantini in Domaso. Deze Bonfantini was bezig een detachement partizanen te vormen en had fondsen verworven om de onderduikers te steunen. Echter werd hij al in oktober door de fascistie ontdekt, maar hij slaagde er in naar Zwitserland te vluchten. Allemagna nam nu zelf het initiatief fondsen te verwerven en daarmee lukte het de eerste precare tijd door te komen.

In de staalfabriek OSVA in Sesto Giovanni bij Milaan, was een arbeider uit Dongo, Giulio Paracchini, bezig geweest met het organiseren van verzetsgroepen en het uitvoeren van sabotagedaden in de fabriek. Om te ontkomen aan arrestatie vluchtte hij eind 1943 naar Dongo. Hier begon hij met een aantal antifascisten hulp te organiseren voor vluchtelingen en vormde hij op de bergen boven Pianello, bij Naro, een verzetsgroep. Op zijn initiatief werd in de fabrieken van Falck, waar toen ongeveer 1500 mensen werkten, een "Fabriekscomité" opgericht met het doel de arbeiders over te halen zoveel mogelijk weerstand te bieden tegen fascistische terreur en er voor te zorgen dat de fabriek met de wapens verdedigd zou worden bij de bevrijding. Daarnaast stelde het comité zich ten doel sabotage acties te organiseren en wapens, geld en levensmiddelen te verzamelen voor de partizanengroepen in de bergen.

De groep rond Paracchini liet in de nacht de wapens opduiken, die op 8 september in de haven van Falck waren gegooid. Deze werden nagekeken en verdeeld over de verzetsgroepen die zich inmiddels hadden gevormd boven Pianello, Vercana, Livo, Gravedona en op de Monte Berlinghera. Een dappere studente uit Domaso, Rumi Luiselena, verzorgde met hulp van de apotheker Gazzaniga, de levensmiddelen en geld voor enkele groepen. Gazzaniga werd echter gearresteerd en naar een Duits concentratiekamp gevoerd, waar hij om het leven kwam.

Op 15 mei 1944 werd in Dongo een lokale afdeling van het Comitato di Liberazione Nazionale, CLN, opgericht. Als vertegenwoordiger van het CLN in Milaan was Luigi Canali (kapitein Neri) aanwezig. Evenals de nationale CLN, bestond deze afdeling uit vertegenwoordigers van de politieke partijen. Het doel was jonge mensen te rekruteren voor de verzetsgroepen in de bergen en wapens en geld in te zamelen voor de verzetsstrijders. Paracchini (Gino) werd benoemd als intendant van de verschillende detachementen.

In dezelfde maand werd in Como ook een afdeling van het Fronte della Gioventù (Jeugdfront) opgericht. Het front organiseerde o.a. een clandestiene drukkerij en verzorgde naast het drukken van manifesten ook sabotagedaden. Begin '45 waren er een honderdtal jongeren bij aangesloten.

De naam van kapitein Neri zullen we ook weer tegenkomen in het verhaal over de geschiedenis rond de arrestatie van Mussolini. Hij was als kapitein van de genie teruggekomen uit Rusland en moest als overtuigd communist al snel onderduiken. Al op

8 september had hij met een groep soldaten een eerste verzetsgroep aan het meer opgericht en hij was de drijvende kracht achter de vorming van de 52^e Garibaldi Brigade, die eerst de naam “Proletarisch Front” kreeg. In juni 1944 werd op zijn initiatief de naam van de Brigade veranderd in “Luigi Clerici” en in diezelfde maand werd het detachement Gramsci opgericht als onderdeel van deze 52^e Brigade. De groep begon met twintig personen, waaronder drie Russische krijgsgevangenen die op 8 september waren ontsnapt uit het concentratiekamp bij Sesto Giovanni. Men vond een schuilplaats in de bergen bij het buurtschap Palu, boven Cremia.

Eind juni '44, toen de groep nog maar net was gevormd, hielden de ‘Brigate Nere’ (de “Zwarte Brigades”, verder aangeduid met BN) een razzia in het gebied en namen daarbij twee jonge mannen gevangen die het contact met hun groep hadden verloren. Beide werden naar een Duits concentratiekamp gestuurd.

Schuilplaats van het detachement Gramsci in de buurtschap Palù in Naro

In augustus vestigde het commando van de 52^e Brigade Garibaldi zich in een huis onder de kerk van S. Gottardo (boven Dongo). Omdat het commando een schrijfmachine nodig had, trokken drie jonge mannen van 17 en 18 jaar er op uit om deze te stelen uit het kantoor van de fascistische burgemeester van Dongo. Twee van hen werden tijdens de uren van het uitgaansverbod door een Duitse patrouille aangehouden terwijl ze een pistool en een handgranaat bij zich hadden, maar als door een wonder werden ze niet gefouilleerd.

Paracchini en zijn 13-jarige zoon Giorgio trokken 's avonds door het dorp om manifesten op te hangen en clandestiene berichten te verspreiden.

Begin augustus werd Emilio Necchi in Garzeno gearresteerd door twee leden van de Grenspolitie. Na mishandeling in Gravedona werd hij naar Como gebracht, waar hij opnieuw door de Duitse SS werd gemarteld. Hierna werd hij nog meerdere keren gemarteld door fascistena. Half oktober werd hij uit de gevangenis vrijgelaten en op straat van achteren in de benen geschoten en achtergelaten. Hier werd hij later door het Rode Kruis opgehaald en naar het ziekenhuis vervoerd. Dit redde hem het leven, zij het dat een van zijn benen moest worden geamputeerd.

Bewapening van de verzetsgroepen bleef lange tijd een probleem. Neri speelde ook hierbij een belangrijke rol. Twee maal per week vertrok uit Como de stoomboot “Commercio” met diverse goederen naar de verschillende havens aan het meer. Het schip vertrok 's nachts om drie uur als er weinig of geen controle was en Neri, wiens broer Benjamin aan boord werkte, zorgde er voor dat er vanaf maart '44 altijd een lading levensmiddelen en geweren voor de partizanen mee ging.

Na de installatie van het commando nam de activiteit van de verzetsgroepen toe. Vanuit de bevolking kregen de verzetsstrijders veel steun zowel met levensmiddelen als met geld. Een van de gezinnen beschikte over een houtoven waar men brood bakte en de echtgenoot bracht dit in de bekende draagmand, de 'gerla' naar de verzetsgroepen. Toen het aantal partizanen toenam, nam een bakker het op zich brood voor hen te bakken. De vrouw en dochter van Paracchini zorgden voor het vervoer ervan.

Ook vele priesters speelden een belangrijke en heldhaftige rol door hulp te verlenen aan partizanen. Verschillende van hen moesten uiteindelijk naar Zwitserland vluchten om arrestatie te voorkomen. Zo redde de pastoor van S. Maria Rezzonico vele oorlogsvluchtelingen, joden en politici door hen over de grens te helpen.

Binnen de fabrieken van Falck was men er intussen in geslaagd een solidariteitsbeweging op te zetten, daarbij geholpen door de directeur van het bedrijf. In 1944 werd hij gevangen genomen wegens hulp aan het verzet en gevangen gezet in Como. Ook zijn twee broers werden hier opgesloten. Het verzet binnen de fabriek kreeg een sterke impuls toen de student Michele Buonafina onder de schuilnaam Michelini arriveerde. Hij was door zijn hoogleraar Pirelli vanuit de Ligurische bergen naar Dongo gestuurd om enerzijds zijn arrestatie te voorkomen en anderzijds de verbinding tussen Milaan en Dongo te versterken. Kort daarna werd Pirelli gearresteerd en naar een concentratiekamp in Duitsland gebracht. Buonafina verzorgde met een aantal mensen de illegale pers en de verspreiding van de artikelen onder de arbeiders bij Falck. Ze zetten een uitgebreid sabotage netwerk op in samenwerking met de directeur. In de fabriek werden buizen gemaakt voor de Duitse vliegtuigindustrie. De arbeiders zorgden ervoor dat de Duitsers die deze buizen moesten testen goede kwaliteit kregen, maar leverden afgekeurde buizen voor transport naar Duitsland. In de fabriek maakte men ook in het geheim magazijnen voor mitrailleurs die in de fabriek waren verborgen. In december '44 bereidde men een plan voor om het transport van 300.000 mortierhulzen en buizen voor bazooka's tot zinken te brengen op het meer.

De vuurdoop voor het detachement Gramsci kwam in de nacht van 2 op 3 oktober '44, toen ze samen met enkele andere groepen een overval op het hotel S. Giorgio in Lenno uitvoerden, waar op dat moment een groep fascistische met o.a. de minister Buffarini overnachtte. De groep Gramsci blokkeerde de tunnel bij Cadenabbia, de anderen overvielen de wacht bij het hotel. Er ontstond een vuurgevecht waarbij 5 partizanen omkwamen en vier werden gewond. Ook onder de fascistische vielen vele gewonden.

Andere acties volgden in Cremia, Pianello, Garzeno, Zeda en op nog andere plaatsen in het gebied. Op diverse plaatsen wist men bevolkingsregisters te vernietigen en voedselbonnen mee te nemen. Ook werden telefoonlijnen doorgeknipt.

Op 30 oktober '44 vielen drie mannen van het detachement in een hinderlaag. Hoewel de vijand met een groter aantal was, gingen ze het gevecht aan. Een van hen werd zwaar gewond en hoewel zijn metgezellen hem probeerden te overreden om te ontsnappen, bleef hij vuren totdat hij zijn mitrailleur niet meer kon gebruiken en bleef daarna doorschieten met zijn pistool tot de andere twee in veiligheid waren. De fascistische lieten hem liggen waardoor hij uiteindelijk ook zelf wist te ontkomen. Na vijf uur slaagde hij erin het detachement te bereiken. Daarop bracht men hem naar het ziekenhuis in het Zwitserse Bellinzona, waar zijn rechterbeen geamputeerd moest worden.

Het CLN verrichtte in de loop van '44 steeds meer werk. Het comité slaagde er in de steun te verwerven van de Guardia di Finanza (verantwoordelijk voor o.a. grensbewaking) van Dongo en Garzeno voor samenwerking met de partizanen. Dit ging goed tot de fascistie hiervan een vermoeden kregen en de BN een razzia uitvoerden. De militairen wisten echter op tijd de wapens te verbergen. Echter, naarmate de partizanen meer succes hadden, namen de fascistische razzia's toe. Daarbij doorzocht men de bergdorpen en stak willekeurig huizen in brand.

Begin december meldden zich twee mannen om deel te nemen aan het verzet. In werkelijkheid echter waren het twee spionnen. Op grond van hun berichten aan de fascistie volgde er in de nacht van 21 december een grote razzia in Dongo. In totaal werden 45 mensen gevangen genomen, waaronder alle leden van het CLN. Luigi Conti, die met koorts in bed lag, werd om vier uur 's nachts van zijn bed gelicht en naar de gevangenis in Menaggio gebracht. Zodra haar vader het huis verlaten had, rende de oudste dochter weg om Giulio Paracchini (Gino) en het Commando te waarschuwen. Giulio ging daarop zo snel mogelijk op weg naar het detachement om iedereen te waarschuwen. Zijn dochter Elisabetta liep naar S. Gottardo om daar te vertellen wat er gebeurd was. Twee mannen, Amelotti en Caronti, hadden de hele nacht door de bergen gelopen na een bezoek aan een aantal andere detachementen bij Porlezza. Ze waren zo vermoeid dat ze besloten te blijven, ervan overtuigd dat Conti niet zou doorslaan. Ze wisten echter niet dat op dat moment al vrijwel iedereen van het CLN en nog vele anderen waren gearresteerd. Rampolli, die ook bij hen was maar het niet vertrouwde, vluchtte de bergen in en zag vanaf de hoogte bij Garzeno hoe zijn metgezellen werden afgevoerd.

Vlak na de arrestatie van Luigi Conti, kwam zijn schoonzuster Olga Scanagatti (Zita) bij zijn huis met vier jonge mannen uit Como die het detachement Gramsci zouden komen versterken. Ze werden direct verborgen in de houtopslag van de Conti, dicht bij het huis en een dag later ontsnapten ze een half uur voor de fascistie opnieuw de buurt kwamen doorzoeken.

In Gravedona was intussen Arno Bossi, ook een CLN lid, gearresteerd. Zijn vrouw, Teresa, ging onmiddellijk daarop naar Dongo en klom vandaar naar S. Gottardo om het Commando te waarschuwen. Halverwege kwam ze de dochter van Paracchini tegen, die haar geruststelde en vertelde dat iedereen gewaarschuwd was. Daarop ging Teresa terug naar huis, waar ze haar twee kleine kinderen had achtergelaten. Teresa werd in januari '45 gevangen genomen en kwam pas na de bevrijding weer uit de gevangenis.

Giulio Conti (Nino) ontsnapte aan arrestatie doordat een verre verwant, die niets met het verzet van doen had, in zijn plaats werd opgepakt; twee andere leden van het Commando hadden net op tijd hun post verlaten. Op de ochtend van 22 december begonnen de ondervragingen in Menaggio in het huis van de BN. De martelingen waren onbeschrijflijk: vuistslagen, trappen, ophanging aan de haren, klappen met een fles en met de kolf van een mitrailleur op het hoofd, blote voeten tegen een brandende kachel enz. Wie flauw viel werd in een bad ijswater gegoooid. Luigi Conti kreeg zweepslagen op zijn blote lijf en liep een polsbreuk op die nooit meer genas. Buonafina werd zo zwaar mishandeld dat tenslotte een jonge vrouw, dochter van een officier van de BN en verpleegster, ingreep verwijzend naar het recht van een gevangene op medische verzorging. Meer dan zijn wonden ontsmetten mocht ze echter niet want toen Castelli, de commandant van de BN het hoorde, werd hij woedend en liet hem in een onverwarmde

kamer met gebroken ruiten op de grond gooien. Ook liet hij onmiddellijk de gevangenenbewaarder zelf in de gevangenis gooien.

Caronti, die dezelfde avond werd gemarteld, werd gedwongen een beker kokende olie te drinken en vervolgens op een gloeiend rooster gezet, waarna men hem naakt tegen een hete kachel gooide. Vrijwel bewusteloos werd hij naar buiten gebracht en in de buurt van het kerkhof van achteren met mitrailleurvuur neergeschoten en dood op straat achtergelaten.

Amelotti sloeg tenslotte door en beloofde, hopen dat hij onderweg zou kunnen vluchten, om de BN naar het detachement van Sala Comacina te brengen. Bij het vuurgevecht tegen de grote overmacht werd de commandant van de verzetsgroep neergeschoten en de overigen gevangen genomen. Amelotti werd ter plaatse geëxecuteerd onder het gebruikelijke voorwendsel dat hij trachtte te vluchten. Enkele dagen later werd het grootste deel van de gevangenen, twintig in getal, na een schijnproces gefusilleerd.

In de middag werden alle arrestanten overgebracht naar Como, waar de wrede ondervragingen werden voortgezet. Begin februari 1945 werden ze overgedragen aan de SS in Cernobbio. Opnieuw werden ze ondervraagd, maar dit keer niet gemarteld. Enkelen werden daarna vrijgelaten, maar Buonafina, Bosisio, Briz en Luigi Conti bleven gevangen. Overigens werden 14 van de BN leden die als ergste martelaars golden, na de oorlog gevangen genomen en ter dood veroordeeld.

Mancini en Giuseppe Conti hadden zich na de 22ste enkele dagen verborgen gehouden, en wisten toen naar Zwitserland te vluchten, waar ze zich in “Casa Italiana” bij achtervolgde politici voegden. Na enkele dagen ontmoetten ze Paracchini en besloten ze terug te keren. De Zwitsers verleenden hun doorgang aan de grens met het Valcavargna, vanwaar ze zich na een lange tocht door de bergen bij de hut van het detachement Gramsci voegden. Vooral door de moed van de partizane Zitta voegden zich vanuit Como nieuwe mensen bij het detachement, waardoor het weer op sterkte kwam.

In Dongo oefende de BN, die de benedenverdieping van het gemeentehuis in beslag hadden genomen, intussen een waar schrikbewind uit. Voortdurend werden er huizen doorzocht en geplunderd. Het grootste deel van de jonge mannen, zo'n honderdvijftig in totaal, moesten hun werk en familie verlaten en naar Zwitserland vluchten om arrestatie te voorkomen.

Op 30 maart '45 liepen enkele mannen van het detachement Puecher tegen een onderofficier van de Guardia Nazionale Repubblicana di Frontiera op. Hij was in gezelschap van een kapitein van hetzelfde onderdeel, die zich verzette tegen arrestatie. Daarop werd er geschoten, waarbij de kapitein om het leven kwam en de onderofficier gevangen werd genomen. Ter represaille werden er de volgende dag in Domaso vier mannen en in Dongo twee, Allemagna en Moschini die net uit de gevangenis in Como waren vrijgelaten, gevangen genomen en naar Gravedona overgebracht. Tegelijkertijd liet de hoofdcommissaris van politie in Como een manifest ophangen in Gravedona waarin werd bedreigd de mannen op het plein terecht te stellen als de gevangene niet onmiddellijk werd vrijgelaten. Bovendien kregen de vier verzetsstrijders die nog in Como gevangen zaten, te horen dat ook zij voor het vuurpeloton zouden worden geleid. Daarop kwamen de kerkelijke autoriteiten, waaronder kardinaal Schuster, in actie met verzoeken om uitstel en vrijlating. Op de veertiende april werden de gevangenen in Gravedona inderdaad naar huis gestuurd, met de verplichting zich beschikbaar te houden voor de BN. Gedurende de nacht wisten Moschini en Allemagna, met behulp van een van de

soldaten die op wacht stond, het huis te verlaten en zich elders te verbergen. Toen men ze de volgende ochtend om zes uur weer op kwam halen, waren ze al in veiligheid.

<p>REPUBBLICA SOCIALE ITALIANA</p> <p>QUESTURA REPUBBLICANA DI COMO</p> <p>Il Questore di Como</p> <p>ORDINA:</p> <p>Entro le ore 12 del giorno 6 Aprile 1945-XXIII, dovrà essere liberato e riconsegnato alle Autorità Repubblicane di Gravedona, di Dongo o di Domaso, il Sottotenente della C. N. R. di Frontiera Gotti Vinicio.</p> <p>Qualora detto ordine non fosse eseguito, allo scadere del termine fissato, si procederà alla fucilazione di ostaggi.</p> <p>Le esecuzioni avranno luogo nella piazza di Gravedona.</p> <p style="text-align: right;"><small>Il Questore: POZZOLI.</small></p>	<p>De hoofdcommissaris van politie Como</p> <p>beveelt:</p> <p>Vóór 12 uur op de middag van 6 april 1945 moet de onderofficier van het C.N.R. di Frontiera, Gotti Vinicio, vrijgelaten en overgedragen worden aan de Republikeinse Autoriteit van Gravedona, Dongo of Domaso.</p> <p>Als dit bevel niet wordt opgevolgd, zal na het verstrijken van de vastgestelde termijn, overgegaan worden tot het fusilleren van de gegijzelden. De executies zullen plaats vinden op het plein van Gravedona</p> <p style="text-align: right;">De Hoofdcommissaris: Pozzoli</p>
---	---

De vier in Como werden, zonder dat ze wisten wat er aan de hand was, op de ochtend van 5 april naar Milaan overgebracht en na een kort verhoor naar een werkkamp gestuurd, waar ze tot de 24^e april bleven. Daarna namen ze deel aan de bevrijding in verschillende delen van Lombardije en begin mei kwamen ze weer terug in Dongo.

De 17^e april verraste het detachement Gramsci, tijdens een actie in de bergen bij Garzeno, zes leden van de BN uit Menaggio. Na een vuurgevecht wisten ze er twee gevangen te nemen. Deze twee werden herkend als beruchte martelaars en ze werden ter plaatse gefusilleerd. Een 17-jarige strijder van Gramsci werd gewond naar het ziekenhuis in Bellinzona gebracht, vanwaar hij later weer terugkeerde naar het detachement.

Twee dagen later meldde zich een vrijwilliger bij het detachement. De man werd echter onmiddellijk herkend als spion en ter plaatse gefusilleerd.

De 23e april voerden de BN een grote razzia uit. Een vrouw die ze zag naderen, wist de partizanen te waarschuwen, waarop een vuurgevecht losbrak. De fascistische overmacht waren echter met een grote overmacht en wisten drie verzetsstrijders te verwonden en één te doden. Toch lukte het de gewonden mee te nemen en te verbergen. Na het invallen van de duisternis bond men de gewonden op een ladder die als geïmproviseerde brancard moest dienen en daarop begon de zware tocht door de bergen naar Zwitserland. Nadat ze veilig in het ziekenhuis waren gebracht, begon de terugtocht naar het detachement. Dodelijk vermoeid kwamen ze aan bij de door de Guardia di Finanza verlaten kazerne op de Gioviopas, waar ze wilden uitrusten. Daar aangekomen bleken ze echter omsingeld te zijn door de BN, waarop een hevig gevecht losbrak. Hierbij sneuvelde Gino (Giulio Paracchini) en een jeugdige partzaan uit Como, Giorgio. Vier mannen werden gewond en één werd gevangengenomen. Deze laatste, Falco, werd naar Pornaccio gesleept, waar hij met bijlslagen om het leven werd gebracht.

OPERAIE

È giunta l'ora del combattimento finale e dell'insurrezione liberatrice per tutto il popolo italiano. È giunta l'ora di dare il colpo di grazia alla belva nazifascista che sta agonizzando.

Tutte al proprio posto di battaglia. Deve essere fatto tutto ciò che può aiutare la guerra di liberazione nazionale, deve essere fatto tutto ciò che può recare danno ai tedeschi ed ai fascisti.

Sabotate la produzione di guerra, non partite per la Germania, protestate per i salari e le razioni insufficienti, fermate le macchine, uscite a manifestare per le strade e le piazze. Preparate lo sciopero insurrezionale che cacciando tedeschi e fascisti ci darà il pane, il lavoro e la libertà.

I GRUPPI DI DIFESA DELLA DONNA

Arbeiders

Het uur van de eindstrijd en de bevrijding van het hele Italiaanse volk is gekomen. Het uur is aangebroken om de genadeslag toe te brengen aan het nazi-fascistische roofdier dat op sterven ligt. Ieder op zijn eigen gevechtspositie. Alles moet worden gedaan dat de nationale vrijheidsoorlog kan helpen, alles moet worden gedaan dat de Duitsers en de fascistten schade kan toebrengen. Saboteer de oorlogsproductie, ga niet naar Duitsland, protesteer tegen de salarissen en de onvoldoende rantsoenen, stop de machines, ga naar buiten om op de straten en pleinen te demonstreren. Bereid de stakings-opstand voor die de Duitsers en fascistten verdrijvend ons brood, werk en de vrijheid zal geven.

De overgeblevenen verzamelden zich en besloten te proberen het contact met de overigen te herstellen. Omdat de weg van Dongo naar Como geblokkeerd was besloot men te proberen Dervio te bereiken. In de middag ging een van hen op weg naar S. Gottardo vanwaar hij het meer wist te bereiken en met een roeiboot overstak naar Dorio. Een vrouw echter zag hem en waarschuwde de BN. Op de weg naar Lecco werd hij door de BN omsingeld en opgebracht naar Dervio. De hele nacht werd hij verhoord onder zware mishandeling en tenslotte zwaar bloedend naar de binnenplaats gesleept, waar men dreigde hem te fusilleren. Het was toen 25 april. Het bericht over zijn gevangennamen, de dag daarvoor, had zich echter snel verspreid en dank zij tussenkomst van een priester en van een Duitse officier werd de terechtstelling uitgesteld. Daarop werd hij naar Como gebracht, waar hij opnieuw langdurig werd ondervraagd. Hij bleef weigeren te praten en werd toen opgesloten tot de bevrijding een dag later.

De inwoners van Dongo hoorden wat zich in de bergen had afgespeeld toen op de ochtend van de 25^e de fascistten zingend door het dorp trokken. Het werd de inwoners echter verboden de stoffelijke resten uit de bergen te gaan ophalen.

Op de ochtend van diezelfde dag waren de BN in Garzeno. Ze dwongen alle mannen uit het dorp zich te verzamelen in de school, terwijl de vrouwen en kinderen naar de kerk werden gedreven. Iedereen vreesde het ergste, tot men plotseling tegen het middaguur merkte dat de BN het dorp verlieten. Iedereen ging terug naar huis, terwijl de mannen besloten om de doden op te gaan halen en naar het kerkhof van het dorp te brengen.

Op de ochtend van de 26^e besloten de arbeiders van Falck het werk neer te leggen en naar Garzeno te trekken om daar de gevallen op te halen. De droeve stoet met de lijkkisten begon de afdaling naar Dongo. Langs de weg voegden zich steeds meer vrouwen, ouderen en kinderen bij de optocht. Voorop liep pater Ferrari uit het Franciscaner klooster. Niemand trok zich iets aan van het verbod om de doden op te halen. Aangekomen in het dorp werd de stoet met schoten in de lucht tegengehouden door de BN. De lijkkisten werden op de grond gezet en de meeste mensen vluchtten. Enkelen zochten een veilige plaats in een trattoria en bij Falck. Pater Ferrari liep echter met hoog opgeheven kruis naar de fascistten roepend: "respecteer dit tenminste". Daarop trokken de fascistten zich terug. Het lichaam van één van de doden werd naar het huis van de familie gebracht en de drie overigen naar het huis van Paracchini.

Om half vijf die middag kondigde de BN een wapenstilstand af. Ze bleken een groot vrachtschip te hebben gevorderd, waarmee ze een uur later richting Menaggio vertrokken. Toen de inwoners van Dongo dit hoorden stroomde het plein bij het gemeentehuis vol en begon er onmiddellijk een jacht op de bekendste fascistische in het dorp. In de periode van 25 tot 30 april werden er 80 opgepakt en in Como gevangen gezet of naar een concentratiekamp gestuurd.

Inmiddels hadden de meeste van de in de bergen achtergebleven partizanen zich verzameld op de berg Cremezzino. Twee anderen, onwetend van de terugtrekking van de BN, waren intussen in Musso aangekomen bij de woning van de kapitein Barbieri, commandant van een andere verzetsgroep, met het doel om de 27^e een tegenaanval in Dongo uit te voeren. Bij zonsopgang verzamelden ze zich bij het kerkje van S. Eufemia boven Dongo, maar ontdekten daarop al snel dat hun actie niet meer nodig was.

Tegen de avond kwamen ook de partizanen van het detachement Puecher naar Dongo, waar ze vergezeld van de tolk Hofmann en een brigadier van de Guardia di Finanza de daar gelegerde Duitsers tot overgave dwongen en ze hen in hun eigen kazerne opsloten. Daarbij werd een grote partij wapens en munitie in beslag genomen, waarmee men de arbeiders zou kunnen bewapenen.

Daarmee was het dorp eindelijk bevrijd.

Het dorpsplein liep vol met feestende mensen. De partizanen en leden van het CLN verzamelden zich bij het gemeentehuis. Dr. Rubini, een oude antifascist, werd voorlopig benoemd als burgemeester.

Op 27 april kwam vanuit Menaggio het bericht dat er een Duitse legercolonne in aantocht was, waarop men besloot de weg op de grens tussen Musso en Dongo te barricaderen.

Wat er daarna op 27 en 28 april rond de aanhouding van de colonne en van Mussolini gebeurde zal ik in een volgend stuk verder bespreken.

Op 29 april werden de vier omgekomen verzetsstrijders begraven onder overweldigende belangstelling van iedereen in het dorp.

*29 april 1945,
begrafenis van de drie
verzetsstrijders uit
Dongo*

Op 1 mei vierde men de dag van de Arbeid, op 4 mei het feest van Sint Gottardo, de beschermheilige van de arbeiders van Falck en de dag daarna begon het leven langzamerhand weer normaal te worden.

Zes partizanen van het detachement Gramsci maakten de bevrijding echter niet meer mee en twaalf kwamen gewond terug, waarvan sommigen voor de rest van hun leven invalide. In totaal kwamen er van de 52^e Bigade Luigi Clerici 41 mensen om het leven en werden er 24 gewond. Van het boven Sorico gelegerde detachement Puecher verloren 43 man het leven en werden er 28 gewond.

Hier onder vindt u een overzicht van de verzetsactiviteiten in augustus 1944 zoals ik dat beschreven vond in een dagboek van een van de commandanten van de Brigade Luigi Clerici.

Overzicht van de acties in de maand augustus 1943 door de Garibaldi Brigade.

- 1/8 twee partizanen in hinderlaag gevallen en gevangen genomen
- 4/8 overval op blokkade uitgevoerd, wapens buit gemaakt
- 5/8 drie partizanen bevrijd uit een auto, nadat ze kort daarvoor waren opgepakt
- 8/8 grote hoeveelheid levensmiddelen en materialen buitgemaakt op de fascisten
- 9/8 winkel van een fascist overvallen en materialen buitgemaakt
- 13/8 wapens en levensmiddelen uit het huis van een spion gehaald
- 14/8 drie schrijfmachines uit de winkel van een fascist gehaald
- 16/8 grote hoeveelheid wapens buitgemaakt
- 19/8 1 km telegraaf- en telefoonlijnen weggehaald en 15 km verbindingen verwoest
- 20/8 wapens buitgemaakt
- 21/8 vuurgevecht tegen 240 man BN, één partizaan gewond meegenomen,; de BN stak daarop 5 huizen in brand en nam alle mannen, kinderen en vrouwen mee – deze werden echter spoedig weer vrijgelaten
- 22/8 na vuurgevecht met twee Duitsers hun wapens afgenomen; BN stak daarna weer huizen in brand
- 23/8 na vuurgevecht met BN patrouille wapens buitgemaakt, twee BN gedood
- 24/8 twee partizanen die op 1/8 gevangen genomen waren, werden vandaag gefusilleerd
- 28/8 in Sorico bij overval op het gemeentehuis de namenlijsten van dienstplichtigen vernietigd evenals inventarislijsten van slachtvee, graanproductie en andere documenten
- 29/8 levensmiddelen en wapens buitgemaakt
- 30/8 bij overval op gemeentehuis van S. Maria Rezzonico vele lijsten en documenten vernietigd en 150 m telefoonlijnen onklaar gemaakt
- 31/8 in Samolaco werden mannen van het detachement Puecher door een Duitse patrouille verrast; bij het vuurgevecht werd één Duitse soldaat gedood

---

¹ De geschiedenis van de tweede wereldoorlog in de provincie Como. Deel 1, Het verzet rond het Comomeer, Nieuwsbrief 2008, nr. 7

² Dit verslag werd mij beschikbaar gesteld door de heer E. Moschini van het Verzetsmuseum in Dongo, die ik hiervoor zeer erkentelijk ben.

³ Un Comune Sentire, uitgave Museo della Resistenza Comasca, Como, 1996